

מפגש פילוסופי בירושלים בסוף המאה הארבע-עשרה

שלום רוזנברג

א

הטקסט מתוך כ"י פריס 707¹, שאנו מפרסמים כאן, הוא בעיקרו פירוש אלגורי לקטעים מבראשית כ"ט. הפירוש נתחבר על-ידי שבתאי כהן, והוא צירף אליו גם מבוא קצר, ובו נתונים אוטוביוגרפיים מעניינים – על עצמו ועל מורו ר' אליהו. נסקור תחילה בקיצור את הטקסט שלפנינו.

שבתאי הכהן מספר לנו, שגלה מארץ תוגרמה אל ארץ קידר, דהיינו מן האימפריה העות'מאנית אל ארץ מארצות המזרח המוסלמי, כדי ללמוד ולהשכיל. הוא שוטט בארצות שונות, התארח עם עוברי דרכים במקומות של סכנה, עד שהגיע לירושלים. בירושלים פגע באליהו התשבי, המזמין אותו להיות מתלמידיו, והוא פוקח עיניו בלימודים והוא מפלס לו דרך "אל חדרי מורה הנבוכים". אף בדברים הנדפסים להלן מוזהר הקורא, ש"אם ימצא בו דבר הגון ומתוקן ידע כי גנוב הוא אתי מחסדי מורי רבי הה"ר ר' אליהו הפילוסוף".

בחלק השני של המבוא הקצר, דן ר' שבתאי בבעיית הפרשנות האלגורית. יש חכמים הנמשכים אחר שיקול הדעת להוציא את הכתובים מפרשום, דהיינו לפרשם פירוש אלגורי. אולם כנגד זה, "על פי הרב ע"ה" רק אם הפסוקים מכחישים את השכל, מורים על הגשמה, או על עובדה שהיא מנמנעי המציאות, מותר להוציאם מידי פרשום. כדי שפירוש אלגורי יהיה לגיטימי, יש להוכיח שאחד משלושת התנאים האלה מתקיים. אלא, שתיתכן גם אפשרות נוספת, והיא: שימוש באלגוריה כאמצעי שירי או ריטורי – "להמליץ דבריו על דרך מליצת השיר או להמתיק מאמריו בספור דרש".

זו הדרך בה בוחר ר' שבתאי, בפירוש פרשת הבאר בבראשית כ"ט. הפרשנות האלגורית לפרשה זו איננה חדשה, והיא מצויה כבר בדברי חז"ל: "ר' חמא בר' חנינא

1 כ"י פריס 707 (מספרו במכון לתצלומי כ"י שליד בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ס' 11595). כה"י מכיל בין היתר את ספר ההגיון והערות שונות לר' יוסף בן משה קלטי, ופירוש מעשה מרכבה לר' אליהו בן אליעזר. וראה קטלוג פריס M. Zotenberg, Catalogues des Manuscrits Hébreux et Samaritains, Paris 1866, pp. 111-113.

פתר בה שית שטין...² ר' יוחנן פתר לה בסיני... רבי יוסי בר' חנינא פתר קריא בגלות³. בעקבות המדרש מפרש גם הרמב"ן את פרשת הבאר ביאור אלגורי, כשהוא מנסה להתאים ביאור זה להקשר המקראי⁴. ר' שבתי מזכיר במפורש אחד מפירושים אלה: "ופירשו הג' עדרים רמז לג'⁵ גליות ופירשו לבן בן נחור התשובה ומעשים טובים ועל זה הדרך משכו פירושם". ר' שבתי מזכיר גם אלגוריה פילוסופית (שאין אני יודע מקורה), לפיה שלושת העדרים רומזים לג' חכמות, דהיינו לשלושת החלקים הגדולים בהם נתחלקו החכמות (הלימודיות, הטבעיות, והאלוהיות), "ופירשו האבן הגדולה רמז לחמר", דהיינו לקשיים שהחומר גורם למי שרוצה לעסוק בחכמות. פירושו של ר' שבתאי שונה. ביאור הבאר מתקשר לפירוש הסולם, המתפרש בצורות שונות בספר המורה⁶. על-פי אחת הצורות הללו הסולם רומז לעולם השפל, והמלאכים העולים ויורדים בו אינם אלא ארבעת היסודות, כשהעומד על ראש הסולם הוא המנהיג עולם זה. תיאור זה של הסולם כללי הוא, ובעקבותיו בא תיאור מפורט יותר, שמטרתו "להרחיב נקבי המשכית". פרשת הבאר, לפי ר' שבתאי, אינה אלא מכלול המסקנות הנובעות מחזון הסולם. קשר הגיוני זה מתואר במלה והנה. הבאר והנביעה המתמדת והנצחית מסמלים את ההוויה וההפסד המתרחשים בשדה – דהיינו בעולם החומרי. והנה שם, כמסקנה הגיונית מכל זה ניתן לקבוע, שכל מה שנמצא בעולם השפל שייך לשלשה עדרים צאן: הדומם, הצומח והחי, מיני הדברים ההווים ונפסדים. המינים רבצים עליה דהיינו קיימים ומתמידים, למרות שהאישים נפסדים, כי מן הבאר ההוא ישקו העדרים. כל המורכבים קשורים אלה באלה, והאבן גדלה על פי הבאר זה החומר ההיולי המשותף לכולם. ונאספו שמה כל רועי העדרים, דהיינו הגלגלים השמימיים וגללו את האבן מעל פי הבאר ובתנועתם יביאו להופעתם וליצירתם של הדברים המורכבים. והשיבו את האבן על פי הבאר למקמה – כי בסוד פעולת הגלגלים יחזרו כל היסודות למקומם. ויאמר להם יעקב אחי מאין אתם מה מעמדם של אישי המין? ויאמרו מחרן אנחנו, בהיותנו מחומר "יחרה בנו אף הכליון וההפסד". ויאמר להם הידעתם את לבן בן נחור, את הצורות [לבן] הניתנות מהגלגלים [בן נחור], ויאמר ידענו והנה רחל בתו באה, ניתן להוכיח זאת מקיומה של נפש משכלת נבדלת הבאה מהעליונים והנמצאת בעולם השפל, עם הצאן אשר לאביה מנהגת החומר האנושי, העליון בין החומרים.

2 והנה באר: [1] זו הבאר... [2], [3], [4] זו ציון... [5] זו סנהדרין [6] זה בית-כנסת.

3 בראשית רבה ע, ח.

4 "וכן הענין המסופר כאן להודיע שיצליח בדרך הזה ויצא ממנו זרע זוכה לרמוז הזה, כי הבאר ירמוז לבית המקדש" (בראשית כט, ב, מהד' הרב ח"ד שעוועל, ירושלים תשי"ט, עמ' קסב). הרמב"ן מאחד בפירושו את השיטה השנייה והשלישית (ראה לעיל הערה 2). ועיין מובאות נוספות בדרשות ר"י אבן שועיב, פירוש עה"ת לרקאנטי וכו'. בספר תורה שלמה לרב מ"מ כשר, כרך ח, עמ' תתשנה, סי' ט-י.

5 לא מצאתי נוסח זה (ג' גליות) מפורש במדרשים שלפנינו. הנוסח הקרוב ביותר מצוי בתנחומא (כתב-יד ג, במבואו של שלמה באבער, דף סז ע"א): "והנה שלשה עדרים צאן זה גלות מצרים ובבל ואדום", אלא שהסיוס איננו שם. סיוס קרוב בתוכנו נמצא במדרש הגדול וראה כשר שם, עמ' תתשנח, סי' יז.

6 ראה במאמרי: על פרשנות המקרא בספר המורה, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, א (תשמ"א), עמ' 85 ואילך.

רחל היא הנפש המשכלת, תכלית השכל, ובעבורה גולל יעקב – הגלגל האחרון, גלגל ערבות, את העולם השפל.

ב

טקסט זה היה ידוע רק מתוך הערה קצרה בקטלוג כה"י העבריים בפריס ומשורות מועטות ומקריות שהוקדשו לו על-ידי חוקרים שונים. יאפ"ז העתיק קטע קטן מתוך כתב-יד זה, ופירסם אותו במכתב גלוי לשזח"ה⁷, בתוספת קטעים אחרים מכ"י פריס 707. יאפ"ז לא ידע לזהות את "בעל החלומות הלזה הכותב בסגנון ובלשון של משיח השקר ר' אברהם אבואלעפיה הספרדי"⁸. בהסתמכו על השורות המועטות שפורסמו על-ידי יאפ"ז, זיהה ישראל צינברג את ר' שבתי זה עם ר' שבתי בן מלכיאל בר-פלוגתא של ר' מרדכי כומטינו⁹. ייתכן שבכתב-היד של אוסף פירקוביץ, משם העתיק את המבוא של שבתי בן מלכיאל לפירוש ספר השם לראב"ע, מצא צינברג סימוכין לזיהוי זה; על כל פנים, כפי שנראה להלן, טענה זו מפוקפקת עד למאוד, לאור זיהוי מורו של ר' שבתי – ר' אליהו.

מיהו ר' אליהו היושב בירושלים, שהוא נושא הפגישה המתוארת לעיל? אין ספק בעיני שהוא הוא ר' אליהו (או ר' אליא) בן אליעזר הירושלמי מן המאה הארבע-עשרה, מחברם של כתבים פילוסופיים שונים¹⁰, כשהבולטים בין אלה ששרדו בידינו הם אדרת האמונה¹¹, ספר ההגיון¹², פירוש מעשה מרכבה לרמב"ם¹³ ופירוש הבהיר¹⁴. כמו כן ידועים לנו פיוטים שונים, שר' אליהו חיברם¹⁵. א' קופפר קבע את שנת מות ר' אליהו ל-1401, בהסתמכו על כתב-יד וטיקן 147. באותו כתב-יד מצויה רשימה משפחתית מהרופא דוד בן גרשום מקנדיאה¹⁶, ובין השאר אנו קוראים:

- 7 יאפ"ז [ישראל איסר גולדבלום], מגנזי ישראל בפאריז, תלפיות (מאסף ספרותי), ברדיטשוב 1895, במדור "קורא הדורות", עמ' 1-2.
- 8 קשר זה הוא דמיוני לחלוטין. לפנינו מליצה עברית אופיינית לתקופה. השווה למשל תיאור עלייתו של ר' יחיאל בכ"ר שלמה. ראה א"ח פריימן, שליחים ועולים (להלן: שליחים ועולים), ציון, א (תרצ"ו), עמ' 207. סגנונו קרוב לסגנונו של ר' אליהו בן אליעזר, שכפי שנראה להלן הוא הוא מורו של המחבר. והשווה שיחה מעין זו בין ר' יוסף ירושלמי לאלהו קפשאלי הצעיר: N. Porgès, Elie Capsali et sa Chronique de Venice, REJ, 79 (1924), p. 38. א' קפשאלי, טפר סדר אליהו זוטא (מהד' ש' שמואלביץ, מ' בניהו, ש' סימונסון), ח"ב, ירושלים תשל"ז, עמ' 252-253; על האישים המעורבים באותה שיחה ראה אצל י' הקר, הנגידות וכו' – הנזכר להלן בהערה 31, עמ' 127 והערה 38.
- 9 י' צינברג, תולדות ספרות ישראל, כרך שלישי, תל-אביב 1958, עמ' 14 ואילך.
- 10 ראה עליו א' קופפר, זהו כתב-יד במכון לתצלומי כתב-יד עבריים, דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ירושלים 1973, כרך ה, עמ' 134-135.
- 11 כ"י פירנצה – לורנציאנה, אור. 495.
- 12 ראה מאמרי, ספר ההגיון לר' אליהו בן אליעזר הירושלמי, דעת, 1 (תשל"ח), עמ' 63-71; 2-3 (תשל"ח-תשל"ט), עמ' 127-138; 7 (תשמ"א), עמ' 73-92. שם, 1, עמ' 65 ראה על אלחנן בנו של ר' אליהו.
- 13 כ"י פריס 707 ו-992. אני מתכוון לפרסם אי"ה פירוש זה בקרוב, ואתו רשימה מלאה של כה"י שלו הידועים לי.
- 14 כ"י וטיקן 431 (סרט 504). ראה EJ כרך 4, עמ' 100.
- 15 "הודאה מאד נשגבה ונפלאה" לאלהו בן אליעזר מקנדיאה, כ"י וטיקן 320 (ס' 370), דף 24 ע"ב.
- 16 דוד בן גרשום קנה ב-1397 ("א סיון קנז) כ"י בקבלה, כשעל קנייה זו חתומים כעדים יוסף בן טודרוס ומשה כהן

"נתבקש בישיבה של מעלה כבוד הרב רבנא אליה הפילוסוף האלהי קרובינו וחוננו בחדש אדר ג' בו, יום ד' לשבוע הקס"א... הגיד לי איך הצדיק ע"ה היה בן שמנים ואחד שנה וסימנו אנכי".

הפירוש האלגורי לפרשת ויצא שלפנינו שייך אם כן ללא ספק למחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה. גם מבחינה תוכנית מוכיחה בדיקת הפירוש שלפנינו, מעבר לכל ספק, את השפעתו של ר' אליהו בן אליעזר. ר' אליהו כתב פירוש לפרקי מעשה מרכבה במורה הנבוכים, ובו ניסה להסביר את סתומותיהם. כידוע, בעקבות דברי המורה, קשרו מפרשי הרמב"ם את המרכבה לחזון סולם יעקב. שתי הפרשיות גם יחד, בהבדלי סדר והדגשים, מתארות את השלבים השונים של המציאות, את עולם ההוויה וההפסד, את הגלגלים, ואת השכלים הנבדלים. פירוש זה בא לידי ביטוי מפורש בביאור מעשה המרכבה לר' אליהו. לפירוש מקובל זה מוסיף ר' שבתי מעין תרגיל פילוסופי, כשהוא מבאר לפי עקרונות דומים את המשכה של הפרשה, את המפגש בין יעקב ורחל על-יד הבאר בחרן. גם הדגש החוזר על ענייני היגיון מראה ללא ספק על השפעתו של ר' אליהו, מחבר דיאלוג בתורת ההיגיון. גם השפה העברית של התלמיד קרובה לשפתו של המורה. אם זיהוי מורו של רבי שבתי עם ר' אליהו בן אליעזר נכון, הרי שאי-אפשר בשום אופן ופנים לייחס חיבור זה לשבתי בן מלכיאל הכהן¹⁷, בן דורו של מרדכי כומטיאנו; אלא עלינו לחפש את ר' שבתי בין חכמי סוף המאה הארבע-עשרה.

נדמה לי שקיימת אפשרות נוספת לזיהוי של ר' שבתי, וזו מביאה אותנו למשפחת בלבו. ר' מיכאל בר' שבתי בר' ישע' בר' יהודה הכהן בלבו השאיר לנו מעין ארכיון פרטי ובו כתבים ותעודות שונים, ביניהם האיגרות על בעיית הגלגול והיבום¹⁸. ייתכן שניתן לזהות את ר' שבתי, תלמידו של ר' אליהו, עם ר' שבתי בן ישעיה בלבו¹⁹, אבי ר' מיכאל. על-כל-פנים ניתן לשער שר' שבתי הינו קרוב למשפחה זו. רמז לדבר בעובדה שבנוסף לפירוש האלגוריסטי שלפנינו, מכיל כ"י פריס 707 את ספר ההגיון של ר' יוסף בר' משה קלטי. ר' משה קלטי ור' מיכאל בלבו היו מחותנים²⁰.

בן מיכאל בלבו. כ"י זה הגיע לאחר מכן (ב-1444) לידיו של אליהו בן אבא דלמדיגו. ראה: A. Berliner, *Hebräische handschriften in Modena, Magazin für die Wissenschaft des Judenthums*, IV (1877), p.

54; M. Steinschneider, *Candia etc.*, Mosé, III (1880), p. 566

17 במאמרי: Barbara Celarent בלבוש עברי, תרביץ, מח (תשל"ח), עמ' 88 פרסמתי חרוז לוגי פרי עטו של שבתי בן מלכיאל (עפ"י כ"י ליידין 21, ס' 28071) והעליתי שם את אפשרות הזיהוי בינו לבין ר' שבתי תלמידו של ר' אליהו בן אליעזר. ברור לי עתה שאין דבר זה אפשרי. על לבטיו של שטיינשניידר ילמד הקורא מהערותיו בהמזכיר, 19 (1879), עמ' 63-64. על שבתי בן מלכיאל כהן ראה גם הערותיו של שטיינשניידר ב-Mosé הנ"ל, 3 (1880), עמ' 421 ואילך והשווה שם, עמ' 423.

18 ראה א' גוטליב, וכוח הגילגול בקנדיאה במאה הטי"ו, מחקרים בספרות הקבלה (ערך וההדיר יוסף הקר), תל-אביב תשל"ו, עמ' 370-396.

19 לתולדותיה של משפחת בלבו ותיאור כתבי בניה ראה: א"ח פריימן, שליחים ועולים, עמ' 185. לתאריכים שונים בחיי ר' מיכאל בלבו ראה צ' מלאכי, פירושים לסמ"ק ולסמ"ג, קרית ספר, מא (תשכ"ו), עמ' 392; מ' בית אריה, שם, מב (תשכ"ז), עמ' 272.

לכתבי ר' שבתי ראה אצל א"א אורבך, השגות הראב"ד על פירוש רש"י לתורה (להלן: השגות), קרית ספר, לד (תשי"ט), עמ' 101 ואילך.

20 ראה כ"י וטיקן 105, עמ' 177 א.

אפשרות נוספת לזהות את ר' שבתי עולה מתוך עיון בתקנות קנדיאה. בתקנות אלה מוזכר "מיכאל כהן בא"א כ"ר שבתי כהן ירושלמי המכונה כזורו"²¹. באותה תעודה חתום גם "מיכאל כהן בא"א כ"ר שבתי כהן מזה בן מזה"²². ברור ששני אנשים לפנינו. עובדה זו מעמידה בפנינו בעיה כפולה. האם ר' שבתי הירושלמי הוא הוא מחבר הפירוש שלפנינו? האם ייתכן שהוא שבתי בלבו? אין לדעתי תשובה חד-משמעית לשאלה זו²³, לבד מן העובדה שר' שבתי בלבו היה קרוב במיוחד לענייני פילוסופיה, וסמיכות הכתבים בכ"י פריס 707²⁴. על התעניינותו בפילוסופיה של ר' שבתי בלבו ניתן ללמוד מהעובדה, שהוא העתיק לעצמו מספר כתבי-יד בתחום זה. כ"י בודפסט, קויפמן 287 (ס' 14564), מהמאה השש-עשרה, הועתק מכתב-יד קדום יותר, ויחד עמו הקולופון הקודם, ובו נרשם שהועתק על-ידי הצעיר שבתי כהן בכה"ר ישעיה כהן בן הרב ר' יהודה כהן בלבו, בן כבוד הרב הנכבד הפילוסוף האלהי רבינו משה כהן תנצב"ה, בכו' לטבת שנת הקס"ד (1404). כ"י זה מכיל את כוונות הפילוסופים לאלגזאלי. ידוע זה מכבר שהוא העתיק את פירוש הנרבוני למורה²⁵, ושם נכתב: "נשלם זה הספר הנכבד ביאור מורה הנבוכים מהר' משה זצ"ל על ידי לי שבתי כהן בן החבר ר' ישעי' כהן ש"י בן הרב ר' יהודה הכהן בן הרב ר' משה הכהן מעכו"²⁶ תנצב"ה והיתה השלמתו בששי בשבת חדש אדר שנת חמשת אלפים וק"ס לבריאה, המקום יזכני להגות בו אני זרעי זרע זרעי כקרא דכתי' לא ימוש ספר התורה הזה כו'".

ג

החשוב בין כתבי-היד שהעתיק ר' שבתי בלבו הוא ללא ספק כ"י קיימבריג'²⁷. בדף 166 א²⁸ אנו קוראים:

"וכתבתים אני (שבתי) בן (החבר ר' ישעיא) כהן בן (הרב) ר' יהודה כהן (בן הרב המובהק רבנא) משה (עבד) הא"ל בן (הרב) ר' שבתי בן (מורינו הרב הגדול רבנא) ישעיה (גאון בן רבינו) עמנואל זצ"ל²⁹ השם יזכינו להגות בו אני זרעי זרעי

21 א"ש הרטום, מ"ד קסטו, תקנות קנדיאה וזכרונותיה, ירושלים תש"ג, עמ' 83. התעודה היא משנת הר (1440).

22 שם, עמ' 85.

23 אף כי יש להעיר, שמבין שני החתומים על התעודה הנ"ל דווקא השני הוא ככל הנראה שבתי בלבו, ואילו הראשון "הירושלמי" – ודאי אינו בלבו.

24 אם אמנם שבתי שלפנינו הוא ר' שבתי בר' ישעיהו, הרי שאמנם היה "צעיר התלמידים", שכן הוא נפטר בשנת 1455, בעוד שר' אליהו מת ב-1401.

25 כ"י פריס 698, סרט 11576 במתכ"י שבבית-הספרים הלאומי.

26 שטיינשניידר (המזכיר, 19, הנ"ל) סבר שלפנינו טעות בקטלוג, וצריך לגרוס "בלבו" ולא "מעכו". אין זו טעותו של מחבר הקטלוג, ואין הוכחה כלשהי שלפנינו טעות.

27 377, על כל חטיבותיו וראה עליו קטלוג שילר-שינסי, קיימבריג' 1876, מס' 35 ומס' 70, עמ' 51 ואילך (סרטי מתכ"י מס' 15872, 15907, 16296).

28 בסרט 15872. בקריאה נעזרתי בתיקונים מן הקטלוג.

29 בחיבורו של ר' אלנתן קלקיש, שמהדורתו השנייה נכתבה בקכ"ח, קוראים אנו (על-פי א' קופפר, הנ"ל בהערה 10): "עלה במחשבה... לצאת מקהלתנו... כי מלאו ימיו ונתירא פן יטרוף כאריה נפשו וישאר בחוצה לארץ

ככתו' לא ימושו מפיק ומפי זרעך ומפי זרע אמ' השם מעתה ועד עולם. חזקו ידים רפות וברכים כושלות אמצו אמן".

לענייננו חשוב בעיקר ספר השגות שהשיג הראב"ד על רש"י, וכבר הוכיח א"א אורבך, שלפנינו חיבור פסידואפיגרפי, המכיל ביקורת פילוסופית חריפה על האגדות, המוציאות את הכתובים ממשוטים³⁰. על בסיס הדעות המובעות בחיבור זה סובר אורבך, שהטקסט שלפנינו קרוב לפירוש רש"י לר' אהרן בן ר' גרשון אבו אלרבי (נתחבר לאחר 1447)³¹, המכיל התקפות קשות על המדרשות. עיון בחיבור זה מלמדנו, שמחברו האנונימי היה בקי בפרשנות הפילוסופית למקרא. כך מפרש הוא את דברי חז"ל "שהשמים נבראו מאש ומים ... כי האש היא התפסת הניצוץ והמים הוא הקיטור הלח העולה ומאותם שני הדברים נברא הרקיע שנקרא שמים ... וג"כ כי לא קדם שום אחד מהם לאחר לא השמים לארץ ולא הארץ לשמים"³². מצד שני יש בטקסט שלפנינו הערות בהן ניתן לראות גישה מעין קראית לאגדה: "האמת כי כל אותם הדרשות בדו אותם בליבם תועי רוח והיו חוטאים והחטיאו את תורת ה' תמימה משיבת נפש"³³. אם המחבר של חיבור זה הוא ר' שבתי — לפנינו אדם הבקיא יפה בספרות הפילוסופית, מתעניין בה ואף משתמש בכליה. נמצא, שאם ר' שבתי שלנו הוא ר' שבתי בלבו, הרי שחזר לאחר ביקורו ולימודיו בירושלים לכרתים, שם פעל ולימד את תורתו עד סוף ימיו.

ועתה לקשר אפשרי נוסף. הטקסט שלפנינו — אלגוריסטי. גישה דומה מצויה אצל חכם נוסף בן המאה הארבע-עשרה, שגם מבחינה גיאוגרפית היה קרוב לר' שבתאי. כוונתי לר' אלעזר האשכנזי בן ר' נתן הבבלי³⁴. ספרו "צפנת פענח" נתחבר ב-1364. והנה כתב-היד היחיד שלו שנשתמר, הועתק בכרתים ב-1399. קיימת עדות נוספת על

ורצה ללכת במקום החיים לכפר עצמו ולחיות עם החיים הקדושים שם". ואם המדובר בישיעה בן עמנואל שלפנינו, ייתכן שיש סימוכים כאן לסברה, שמשפחת בלבו מקורה בביונטיון.

30 ראה אורבך, השגות, עמ' 101-108.

31 על תאריך חיבור ספר זה ראה: י' הקר, עליית יהודי ספרד לארץ-ישראל וזיקתם אליה בין קנ"א לרנ"ב, שלם, א (תשל"ד), עמ' 115 והערה 33; הנ"ל, הנגידות בצפון-אפריקה בסוף המאה החמש-עשרה, ציון, מה (תשמ"מ), עמ' 127 והערה 34.

32 אורבך, השגות, עמ' 104. וראה המקבילה אצל ר' משה נרבוני, שם הערה 16. וראה על סוגיה זו בספרה של שרה קליין-ברסלבי, פירוש הרמב"ם לסיפור בריאת העולם, ירושלים תשל"ח, פרק שביעי, עמ' 160 ואילך.

33 שם, עמ' 107. מן הראוי להקביל דברים אלה לנתן נוסף. ספר המצוות של ר' אהרן בר' אליהו מניקומדיה הקראי, נשלם "ביום שלישי לשבוע בט"ו יום לחודש שבט שנת הקס"ז ליצירה" (1407). הוא נכתב בשביל ר' שבתי הבחור בכ"ר מיכאל". על הקשר שבין חכמי המזרח והקראים תעיד העובדה שספרו של ר' אליהו בהיגיון הפך לטקסט מקובל ללימוד ההיגיון בין הקראים (ראה על זה במאמרי בדעת 1 [תשל"ח], עמ' 64-65).

34 ראה חיבורו צפנת פענח, י"ל ע"י שלמה רפפורט, יוהניסבורג תשכ"ה. וראה שם עמ' III הערה 10 ביבליוגרפיה בנושא הפרשנות האלגוריסטית היהודית ביה"ב. וראה הספרות על איש זה המובאת אצל אורבך, השגות, עמ' 103 והערה 12א.

כ"י Mic. 2469 שבבית-המדרש לרבנים בני-יריורק (סרט 28722), מכיל בשולי פירוש פרקי אבות לרמב"ם, מספר הערות המועתקות מפירושו של ר' אלעזר בן ר' נתן הבבלי: "בפשט התורה שלו". בין הדברים שם, הקביעה שהגמטריא האמיתית היא: "חכמת התשבורת והוא חדוד שכל לחכמת האלהות ועזר טוב ומעוררים שכל האנושי". אין לנו הרבה נתונים היסטוריים על כ"י זה. החיבור האחרון שבכ"י זה, ספר משרת משה, הועתק ע"י דוסא העלוב בר' יוסף נ"ע בשנת הרכ"א (1461) ליצירה, בקוסנטינא בחדש אלול.

קירבה בין משנתו של ר' אליעזר ב"ר נתן ל"בית-מדרשו" של ר' אליהו בן אליעזר. קטעים משני מחברים אלה השתמרו בכ"י בודליי 1318 (ס' 22132)³⁵. לפנינו אפוא מחברים כר' אליהו, שיונקים מן המזרח, אשר לפחות בתחום הלוגי מושפעים מן המזרח ומשפיעים גם על אחרים בכיוון זה. ההערות שהבאתי לעיל מגלות טפח ומכסות טפחיים. על-כל-פנים עולים מהן רמזים גם לפעילות פילוסופית במזרח, שלא היתה ידועה לנו, כאשר אותו ר' שבתאי – יהיה אשר יהיה זיהויו המדויק – פוגש ולומד פילוסופיה אצל ר' אליהו בירושלים בסוף המאה הארבע-עשרה. ואילו ר' אליהו עצמו, שהוא מגדולי ההוגים של יהודי ביזנטיון בתחומו, שוהה ומלמד בירושלים. להלן יודפס הטקסט במלואו, וממנו נוכל לקבל מושג-מה על האווירה של חוגים אלה ודרך מחשבתם.

ד

[א36] אמר צעיר התלמידים שבתאי הכהן הגולה מארץ תוגרמה אל ארץ קדר לרעות גדיות רעיוני אל משכנות הרועים וללקט מבין עמרי הנדיבים ושועים שבלי דעת ומזמה ואם ילדי רעיוני לא יכילו החכמה הלא בערה בי אש התשוקה ואשים בלבי לשוטט במדינות ובפלכים ולהתארח עם עוברי דרכים במעונות אריות בין פריצי חיות. ויהיה היום וישאני רוח ויביאני ירושלימה ואשתומם אל המראה הגדול הזה ואומר אוי לי כי נדמיתי כי הגעתי אל המקום הנורא הזה בהקיץ לא במחזה אין זה כי אם בית אלהים ואפול | מלא קומתי ארצה ולא עצרתי כח ואתעורר משנת אולתי ומתרדמת סכלותי [ב36] ואשא עיני וארא והנה איש עומד לנגדי ויעירני ויעמידני על רגלי ויאמר לי מה לך נרדם הלא אנכי אליהו התשבי אשר צרי מלי יחיו הנשוכים ובדלתי מאמרי יאירו החשכים ולהג הגיוני יורה הנבוכים הנה שלחן חכמתי ערוך ויין תבונתי מסוך ואם יש לך כח לעמוד בהיכל המלך תהיה באוכלי שלחני ותאות להיות אחד מעבדי העומדים לפני לאכול מהשולחן אשר לפני יי'. ואקוד ואשתחוה ליי' ואברך את יי' אשר בדרך אמת

35 מכ"י זה ניתן ללמוד גם על קשר הקיים בין "בית מדרשו" של ר' אליהו ומקור נוסף נעלם. מובאים בו קטעים שונים בהיגיון, המיוחסים לר' נתן אלמקמץ והמובאים בסמיכות לקטעים מתוך ספר ההגיון לר' אליהו בן אליעזר. בכ"י 1318 סרט 22132, מצויה הערה מר' אליהו בדף 60 ע"ב, ומר' נתן בדף 34 ע"א, ובדף 57 ע"ב. הקטע מדף 34 ע"ב, מקורו מעבר לכל ספק בכתבי אלפאראבי, כשהתרגום העברי שונה מהתרגומים האחרים שבידינו. אין אני יודע מיהו אותו ר' נתן, הלוגיקן הנעלם מכ"י בודליי 1318. זיהויו עשוי להטיל אור על חידה חשובה אחרת. בספר ההגיון שלו, מדבר ר' אליהו על ארבע תמונותיו של ההקש, זו קביעה יוצאת דופן, שהרי כל הלוגיקנים דיברו על שלוש תמונות בלבד. (קטע זה נדפס על-ידי במאמרי: אמונה וקטגוריות אפיסטמיות בהגות היהודית הביניימית, ירושלים תשמ"א, עמ' 98.) עיון בסוגיה זו מלמד אותנו, שאצל הלוגיקנים הערביים היו קיימות שתי אסכולות לוגיות שונות, האחת – מערבית, שדיברה על שלוש תמונות, והשנייה – מזרחית, בבבל למשל, שדיברה על ארבע תמונות. האסכולה המקובלת ביותר היתה אכן המערבית. תורת שלוש התמונות היתה אריסטוטלית. התמונה הרביעית, לעומת זאת, יוחסה לגלינוס, כדברי ר' רשד בביאורו האמצעי לספר ההקש. (על סוגיה זו ראה: N. Rescher, Galen and the Syllogism, Pittsburgh 1966.) התמונה הרביעית איננה לגיטימית, וכדברי אהרן מניקומדיה "זה הבל ואינו עולה במחשבה" (עץ חיים, לייפציג 1841, עמ' 35).

הנחני ובצל כנפי שכינתו הביאני ויאורו עיני כאשר טעמתי ממטעמיו ואריח ריח בשמיו ואשתה מייין רקחיו ואוכל מפרי מגדיו חדשים גם ישנים ויביאני אל חדרי מורה הנבוכים ומאיר החשכים והבנתי בו כפי קוצר דעתי. כי הרב ע"ה מזהיר תמיד שלא נחפש בכל פסוק ופסוק סוד נעלם אלא אם כן גלוי מורה על גשמות או על משיגי הגשמות כמאמר ישעיה ע"ה ראיתי את יי' יושב וג' וכמו שלם יעקב ע"ה וזולתם מחידות ומשלים שהביאום הנביאים בספריהם אז ישתדלו החכמים יודעי דעת עליון הנמשכים בפירושיהם אחר שקול הדעת להוציא הכ' מפשוטו ויפשיטו מעליו את כתנתו וילבישוהו בגדיו החמודות אשר על אפני השכל מיוסדות ובחוטי הבינה ארוגות ובמשבצות החכמה משובצות. אמנם הפסוקים אשר עליהם לא יכחישו השכל אף כי לא יורו על גשמות ולא על נמנע מנמנעי המציאות לא ישתדל האדם להוציא הכ' מפשוטו, האלהים — אם רצה האדם להמליץ דבריו על דרך מליצת השיר או להמתיק מאמריו בספור דרשיי ולסמוך שלשלת הדרש אל הפסוק כמו שיפרשו ענין יעקב ע"ה אמרו וירא והנה באר בשדה ויפרשו ויאמרו כי באר רומז על ההשגה האמתית ויפרשו שלשה עדרי צאן רמז לג' חכמות ר"ל הלמודיות והטבעיות והאלהיות ויפרשו האבן הגדולה רמז לחמר אמנם פרטי הדברים לא יתנו להם סבה כמו לבן בן נחור ורחל בתו על אי זה דבר מורים ולמה ייוחס זה אם הוא משל בג' עדרי צאן ולא זולתו.

סוף דבר לא הביאם לפרש אלא הפירושי' אלא שמצאו לרבותינו ע"ה שאף הם הוציאו הכתובים האלה מפשוטם ופירשו הג' עדרים רמז לג' גליות ופירשו לבן בן נחור התשובה ומעשים טובים ועל זה הדרך משכו פירושם על כן אמרתי גם אני שאמשך אחר פירושם ואפרש אלו הפסוקים כפי קוצר דעתי ואתן סבה על הכלל ועל הפרט. ואפיל תחנתי לפני כל מעיין בדברי אלה שאם ימצא בהם שגיאה יתקן המעוות כי ידוע הוא כי מידי היתה זאת ואם ימצא בו דבר הגון ומתוקן ידע כי גנוב הוא אתי מחסדי מורי רבי הה"ר ר' אליא הפילוסוף ויי' אלהים אמת יעזרני להשלים חפצי כי מאתו העזר האמתי.

ומהנה אתחיל ואומר ידוע הוא למשכילים כי אמרו וירא והנה באר בשדה הוא מאוחר מהחלום הנבואי כי כבר קדם לאלו הפסוקים עניין הסלם באומרו ויחלום והנה שלם מצב ארצה וידוע הוא כי הסלם על דעת אחת מדיעות הרב המורה הוא רמז לעולם השפל ומלאכי אלהים הם הד' יסודות השנים העולים אשר הם האש והרוח והשנים היורדים אשר הם המים והארץ והעומד על ראש הסלם הוא המנהיג הכל אמנם דרך היות היסודות והתמזגותם ומה שיתרכב | מהם לא התבאר לנו מענין הסלם והנה יהיה על פי זה הפירו' הסלם דבר כללי מדבר על כלל עולם השפל ויהיו הפסוקים הבאים אחריו ר"ל וירא והנה באר וג' פרטי הכללים. על כן ראיתי לפרש כי אחר שנתאמת אצלו מציאות היסודות ומהותם ואמתתם שב לפרש מה שיתרכב מהם ע"כ אמר וירא והנה באר בשדה רצה באמרו וירא ללטוש העיון ולהרחיב נקבי המשכית ולחקור בהקיץ מה שהשיג מהחלום הנבואי והתבונן אמרו וירא והנה באר בשדה רצה להודיענו כי מלת והנה היא תולדה שתולד מהקדמות אמתיות צודקות שקדמו לו מעניין הסלם א"כ תהיה התולדה שנולדה לו היא הבאר והוא רמז להויה וההפסד אשר סבתם הארבעה יסודות ואמנם דמהו לבאר כי הוא באמת באר שחת והוא השפל

[א37]

מכלם וכמו שהבאר ידלו ממנו המים והוא לא יגרע משיעורו כי כאשר ישאבו אותו כן ירבו וכן יפוצו מעינותיו חוצה כן ההויה הוא סבת ההפסד וההפסד הוא סבת ההויה כמו שהוא ידוע למי שיעיין מעט בחכמת הטבע אמנם יחסו הבאר בשדה ר'ב' כי ההויה וההפסד לא יהיה כי אם בדברים הארציים ועל זה היה הרמז ג"כ בבני אדם וחודה, שקם קין על הבל אחיו ויהרגהו בשדה כי ההריגה והכליון לא יהיה כי אם בשדה לא בגן אלהים ששם עץ החיים ואל זה רמז החכם שלמה ע"ה באמרו השבעתי אתכם בנות ירושלים בצבאות או באילות השדה וגו' ואחר כן אמר והנה שם שלשה עדרי צאן והתבונן איך אמר הנה ג"כ והנה פעם שנית כי גם היא תולדה שהולידה משתי הקדמות אמתיות כמו שקדם ביאורו וזה כשדקדק בענין היסודות ומזגם וידע כי לא כל המזגים שוים ולא כל ההרכבות שוות אז נולדה לו תולדה אמתית כי כל מה שיתרכב מהם ר"ל מהיסודות הוא על ג' חלקים והם הדומם והצומח והחי ואל זה היה החפץ בג' עדרי צאן ואמנם המשיל זה המשל בעדרי צאן לא בזולתו כדי להודיענו כי כל אחד ואחד מאלו הסוגים כולל תחתיו מינים רבים כמו העדר אשר הוא כולל תחתיו אישים רבים או רצה באמרו עדרי צאן לפי שהצאן הוא חי מרגיש מתנועע ברצון ויהיה שלשה עדרי צאן רמז לחי אשר הוא תכלית הדומם והצומח ואחר שהזכיר החי כאילו הזכיר הדומם והצומח והראשון נכון או דימה למורכבים מהיסודות לצאן לפי שהם הוים ונפסדים ומשלו כצאן לטבחה. ועל זה נהרג הבל רועה צאן על ידי קין עובד אדמה וגם קין אחריתו עדי עובד ואמרו רובצים עליה ולא אמר עומדים ר'ב' לפי שהרביצה היא היותר קיימת ומתמדת מהעמידה ר'ל' במצבי החי המרגיש ע'כ' יחסם ברביצה ורמז בזה על המינים שהם קיימים מתמידים והאישים הוים ונפסדים ואמר כי מן הבאר ההיא ישקו העדרים רמז כי כל המורכבים קשורים קצתם בקצתם וכולם שותים מבאר אחד כי תכלית הדומם הוא הצומח ותכלית הצומח הוא החי. ואישי כולם נאספים לבאר שחת. ואמרו והאבן גדולה על פי הבאר רצה בזה כי כשהתאמת אצלו שהד' יסודות כל אחד מהם הוא חבירו בכח לפי שכולם יפשטו צורה וילבשו צורה כי האש תהפך רוח והרוח יהפך מים והמים יהפכו ארץ וכבר בא המופת על זה ואין | צורך להאריך וזה אי אפשר שיהיה מעצמם הנה התחייב מזה שיש שם דבר משתף בין כלם והיא האבן הגדולה אשר על פי הבאר והיא האבן הראשה אשר עליה שבעה עינים שרמז זכריה ע"ה והיא מעשה לבנת הספיר שהשיגו אצילי בני ישראל שתרגם המתרגם כעובד אבן טבא והיא תחת רגלי אלהי ישראל אשר בידו נפש כל חי על פי הבאר. הנה נתחייב מזה מציאות ההיולי והיא אשר תשתף בין היסודות כלם על כן יחסה על פי הבאר שהוא ההויה וההפסד כמו שביארנו. אחר כן אמר ונאספו כל העדרים וגוללו את האבן ואמר הנה ונאספו כל העדרים הוא מקרא קצר כמו ומשרתו יהושוע בן נון נער ל'ימה¹ והוא לא היה נער באותם הימים אלא כך פירושו ומשרתו יהושוע בן נון שירות נער אף הנה אמרו ונאספו כל העדרי' כאילו אמר ונאספו כל רועי העדרים כי לא יגלול את האבן כי אם בעל שכל והתבונן איך אמר וגללו ולא אמר והסירו את האבן או ונשאו את האבן רצה בזה כי הד' יסודות הם גופים מתים ואין להם תנועה מעצמם כי

1 ל'ימה = לא ימוש מתוך האהל.

אם בתנועת הגלגלים והרועים והמנהיגים הנה הם הגלגלים ולא יתכן להשקות הצאן שהוא ההרכבה עד שיהיה פעולת כל הארבעה כדורים לפי שכל כדור וכדור יפעל בכל יסוד. כדור השמש יפעל ביסוד האש וכדור הירח יפעל ביסוד המים וכדור חמשה כוכבים יפעלו ביסוד הרוח וכדור גלגל הח' יפעל ביסוד הארץ. הנה הראית לדעת כי לא יהיה הויה כי אם בסבת כל הגלגלים ועל זה אמר ונאספו כל העדרים וגללו את האבן והגלגול הוא תנועת הגלגל ועל זה נקרא שמו גלגל מגז' וגלגלתיך בין הסלעים לפי שהוא עגול כדורי. ואחר כן אמר והשיבו את האבן על פי הבאר למקומה התבונן איך אמר הנה והשיבו את האבן ולא אמר וגללו את האבן פעם שנית רצה בזה כי בסור המכריח שהם הגלגלים ישוב כל אחד מהיסודות למקומו הטבעי דרך ישרה לא על ידי עקמומית וגלגול.

אחר כן שאל ואמר אחי מאין אתם רצה בזה ללטוש העיון ולדקדק באישי הסוגים אשר תחת גלגל הירח ר"ל אישי הדומם והצומח והחי האם יש להם השארות וקיום אם לא. והוציאו בלשון אין כי האין הוא מאמר אחד מעשרה מאמרות והוא מורה על תנועת ההעתק והוא ג"כ שנוי ויציאה מן הכח אל הפועל והעתק מצורה אל צורה הוא מזה המין ר"ל שנוי בעצם לפי שהשנוי ימצא בארבעה מאמרות במאמר העצם והוא ההויה וההפסד ובמאמר הכמה והוא הצמיחה וההתוך ובמאמר האיך והוא ההשתנות מאיכות לאיכות ובמאמר האין והוא תנועת ההעתק. ועל זה השנוי יאמר התנועה בפרט וזה השנוי לא יהיה כי אם בתנועות הגלגל וזה כי כמו שהגלגל תמיד משתנים מצביו על ידי התנועה כך כל המורכבים משתנים ולא יעמדו על מתכונת אחת על כן היתה תשובתם מחורן אנחנו כלומר הרכבתנו מד' יסודות ע"כ יחרה בנו אף הכליון וההפסד והנה הם אחי מחלון וכליון אפרתי שהושמו מטרה למקרה התנועה ואחר כן אמר הידעתם את לבן בן נחור רצה בזה כי אחר שהתבאר אצלו אמתת החמר והרכבתו ומזגו רצה להתבונן ולחקור בצורות הנתונים | בחמרים האם הצורות ההם הם מהגלגלים שהם חמרים או הם משקל שהנותן הצורה צורה בהכרח וזה היתה חקירתו באמרו הידעתם את לבן בן נחור והזכיר הנה שמו ושם אביו ר"ב שעלת הכל שכל נבדל הוא פשוט כמוהו כי שניהם שוים בפשיטות כמו שלבן ונחור שוים בענין כי לבן נגזר מלובן והוא הנבחר מהמראים שדומה לאור וגם נחור מגז' ונהורא עמיה שרא בהתחלפות ח' עם ה' או נגזר מן חורי יהודה בחסרון הנון והם הסגנים והוא ג"כ מורה ללובן כמו שאמר ואורגים חורי כתלג חור שהוא לבן ואמר החכם ר' אברהם בן עזרא וצ"ל אמנם נמשלו הסגנים ללובן מן בני האדם והם הנראים בעינים והפך זה בל יתיצב לפני חשוכים ויהיה א"כ לבן ונחור דבר אחד בפשיטות ויובדלו בעליות ובעלליות. הנה הראה לדעת שהנותן הצורות בחמר הוא שכל נבדל והוא עלול לשכל נבדל כמוהו זה היה רצונו באמרו לבן בן נחור. והשיבו לו הרועים ויאמרו ידענו ולא הספיק להם זה אבל הוסיפו ואמרו והנה רחל בתו באה עם הצאן. וכבר ידעת כי מלת והנה היא תולדה כמו שהודעתך בשכבר כלומר התאמת אצלו בראיות חזקות ובמופתים חותכים שיש שם צורה נבדלת נותנת הצורות בחמרים והמופת על זה אמרם והנה רחל בתו באה עם הצאן כלומר מהנפש המשכלת שהיא מהעליונים נאצלת נקח ראייה על מציאות שכל פשוט כמו שיורה העלול על העלה והחמר אשר

[א38]

היא מנהגת אותו הוא מכלל העדרים אכן הוא יותר זך על כן אמר ע"ה היא כלומר היא מנהגת החמר ויש לה התלות הנהגה בו לא שהיא ממין החמר כמו הרועה שהוא מנהיג הצאן ואינו ממין הצאן כן הנפש המשכלת היא מנהגת הגוף ואינה ממין הגוף ואמנם יחס הנפש שהיא בת השכל הפועל לפי שהוא עלתה וסבתה המוציאה מן הכח אל הפועל והנה הנפש תקרא בת ואחות כמו שרמזו החכם שלמה ע"ה בספרו שהוא קדש קדשים באמרו אחות לנו קטנה ושדים אין לה. ואמר לבבתיני אחותי כלה. אמנם הפסוקי' הבאים אחר זה הוא כפל מה שנזכר למעלה ואין צורך לחזור עליהם הפי' פעם שנית אמנם יחס אותה שהיא רועה צאן אביה לא צאן זולתו מהעדרים הנזכרים לפי שהיא לא תנהיג כי אם חמר זך ונקי הנאות לקבל זאת הצורה לא חמר עב ועכור. אחר כן אמר ויהי כאשר ראה יעקב את רחל בת לבן אחי אמו ואת צאן לבן ירצה בזה כי תכלית עולם השפל הוא בעבור צאן לבן שהוא החי המדבר אשר מנהיגו היא רחל המשכלת אשר בסבתה נגש יעקב ויגל את האבן להשקות את צאן אביה. ויעקב הנה הוא כסא הכבוד אשר דמותו חקוקה תחתיו והוא ערבות המסבב את הכל בכחו והוא שאמרו חז"ל ערבות שבו צדק וצדקה ומשפט וגנזי חיים וגנזי שלום וגנזי ברכה ונשמתן של צדיקים ונשמות ורוחות שעתידין להבראות וטל שעתיד הקב"ה להחיות בו מתים הנה התבאר מזה שתנועת כל הגלגלים ר"ל תנועתם ההכרחית היא בסבת גלגל הט' ואמנם היתה רחל בת אחי אמו של יעקב לפי שעלת הנפש המשכלת הוא השכל הפועל ועלת ערבות הוא השכל הראשון ר"ל חיות הקדש והנה אם כן | יהיה ביניהם יחס מה והוא הפשיטות כיחס שני אחים באחזה הנה הראית לדעת שתכלית עולם השפל הוא בעבור החי המדבר שלא היתה כונת יעקב שיגל את האבן אלא בעבור רחל שהיא הנפש המשכלת אשר מכללה נשמתן של צדיקים. ונשמות ורוחות שעתידין להבראות. זה היה מה שראיתי לכתוב כפי קוצר דעתי והשם יראני נפלאות מתורתו לשמור מצותיו ותורותיו וחוקותיו חברים כל ישראל אמן. תם.

[38]

A PHILOSOPHICAL MEETING IN JERUSALEM AT THE END OF THE 14th CENTURY

Shalom Rosenberg

This article presents an allegoric commentary to Genesis, chapter 29, compiled by Shabbetai Cohen, a disciple of R. Eliyahu the Philosopher. The introduction to this text includes evidence of Shabbetai's trip from Ottoman territory to Jerusalem and the meeting between him and his teacher in the Holy City at the end of the fourteenth century. Here we find people engaged in philosophy and deeply familiar with philosophical discourse in all its variegated fields. This group seems to have been linked in many ways with the Jewish community on Crete.